

Зборник радова
ГЕНОЦИД НАД
СРБИМА У НДХ И
УСТАНАК - КОЗАРА
1942-2022.

Оригинални научни рад

УДК 94(497.15)“1941/
1945”:929-055.2

DOI 10.7251/
ZRCIRRTNL2301049A

Запримљено: 14.07.2023.
Одобрено: 03.08.2023.

ДОПРИНОС ЖЕНА КОЗАРЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ¹

Мср Ведрана Адамовић, музејски савјетник ^{2*}
Музеј Козаре

Марина Љубичић Богуновић, виши кустос ^{3*}
Меморијални музеј на Мраковици

Сажетак: У раду се обрађује допринос жена са подручја Козаре и Поткозарја у Народноослободилачкој борби, настојећи да се обухвате различити аспекти укључености у борбу. Почевши своју борбу кроз илегалан рад, оне се постепено прикључују и партизанским јединицама, радећи у санитарету, а убрзо узимајући и пушке у руке. Поред овога, рад се бави и положајем жена у оквирима породице и друштва, како оног у којем је поникла, тако и онога које се тек стварало, пратећи постепено њихову промјену.

Кључне речи: Народноослободилачка борба, жене, Козара, допринос борби, илегалан рад, санитарска служба, борци, мајке, логорашице.

¹ Рад представља дијелове књиге под називом *У борби рођене*, која је у процесу израде и биће промовисана током јесени ове године.

^{2*} vadamovic@yahoo.com

^{3*} marinaljubic81@gmail.com

УВОД

Како се допринос ширем историјском контексту и једној широј теми најбоље остварује анализирањем и истраживањем првенствено локалне историје, тако су се и аутори одлучили да акценат у обради ове теме ставе на простор Козаре и Поткозарја, у оној мјери у којој историјски извори и литература буду дозвољавали. Партизанске чете састављене у највећем броју од необучене војске, људи из околних села и градова, нису могле да воде борбу без помоћи позадине. У ову борбу укључују се веома брзо и жене, а неријетко и дјеца, служећи као курири. Допринос жена НОБ-у углавном се везује за помоћ коју су жене пружале кроз исхрану партизанских јединица, снабдијевање одјећом и обућом. Мање је познато да су жене узеле веома активно учешће у рату кроз илегалан рад, радећи на прибављању информација о распреду, бројности и плановима окупационих власти, затим радећи у санитету и организујући рад и функционисање партизанских болница, а постепено и приступају у редове народноослободилачке војске узимајући пушке у руке и борећи се раме уз раме са мушкарцима. Оно што је уочљиво у списковима бораца, консултујући спискове партизанских бригада,⁴ као и списак погинулих бораца са Меморијалног зида на Мраковици, јесте да су се у саставу партизанских јединица, све до краја рата, у далеко највећем броју налазили Срби. Ови подаци односе се и на жене. Од 590 жена у партизанским јединицама, несрпске националности је било свега њих 29.⁵ Схвативши већ након првих дана оснивања Независне Државе Хрватске да српском народу пријети истребљење, оне напуштају своју дотадашњу улогу и активно се прикључују партизанским јединицама. Допринос који су дале борби разликује се на релацији село – град, узимајући у обзир различите околности живота жена у граду и жена на селу. Градске жене већином су живјеле растерећене чврстих и тешких патријархалних стега. Већином су биле школоване, похађајући не само основно образовање већ и гимназију и средње стручне школе. Живот жене на селу изгледао је другачије. Основну школу завршавао је мали број жена, неписменост је била велика и није се придавао значај школовању женске дјеце. Ипак, и једне и друге постају

4 Меморијални музеј на Мраковици, Списак погинулих бораца уписаних на Меморијални зид; Љубомир Боројевић, Душан Самарџија, Раде Башић, *Пеша козарачка бригада*, Београд: 1973; Ђуро Милиновић, Драго Карасијевић, *Једанаестна крајишка НОУ бригада*, Босанска Градишка: 1982; *Споменица Прве крајишке народноослободилачке ударне пролетерске бригаде*, Зборник радова у издању Одбор за писање и издавање едисије „Прва крајишка ударна пролетерска бригада“, Београд: 1985.

5 Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor: 1982, 604.

неопходна снага у Другом свјетском рату. И грађанке и сеоске жене показале су да су спремне за промјену свога положаја. Прве, спремане већ годинама прије Другог свјетског рата кроз различите организације (синдикалне, културна друштва, женске часописе и слично). Ивана Пантелић у свом тексту „Антифашистички фронт жена Југославије и његово укидање – примјер патријархалног (дис)континуитета“, објављеном у часопису *Антропологија 20*, каже да је јавно организовање жена, кроз различита друштва, присутно у Србији већ од друге половине 19. вијека. Она наводи да су то у почетку биле искључиво хуманитарне организације чије је дјеловање било усмјерено на помоћ женама и дјечи, и у њима су дјеловале углавном жене из више средње класе. „Период Краљевине Југославије донео је различите начине женског организовања. Тада су поред хуманитарних настале и прве феминистичке организације, формиране принципима и вредностима европског првог таласа феминизма. Борба за женско право гласа водила се током читавог међуратног периода, нажалост, без успеха по ‚боркиње‘. Југословенске феминисткиње бориле су се за побољшање положаја жене у оквиру задатих друштвених и државних форми. Међутим, тридесетих година појавила се још једна, по свом садржају сасвим специфична и идеолошки веома хомогена, група младих жена које своје феминистичке захтеве формулишу сасвим другачије и борбу виде посве радикално измењену у односу на постојеће друштвене норме и систем уопште. То су биле углавном студенткиње на различите начине везане за, тада забрањену, Комунистичку партију Југославије. Деловале су кроз организацију коју су називале Омладинска секција женског покрета. Издавале су часопис *Жена данас* који је садржајем сасвим идеолошки пратио постулате и циљеве КПЈ када је у питању била еманципација жена. Часопис је био и финансиран директно новцем КПЈ“. Ове организације, или удружења, имале су за циљ подизање културно-просвјетног нивоа жена, осниване су на иницијативу појединаца и група, а у управним одборима ових друштава углавном су се налазиле градске жене, интелектуалке и домаћице. Оваква друштва често су се учлањивала у веће организације као што су Југословенски женски лист или Феминистичка алијанса, која је имала и свој лист *Женски покрет*. Двадесетих година овакве организације постојале су у Тузли, Добоју, Приједору, Мостару и Бијељини, а затим у Сарајеву и Бањој Луци. Невенка Петрић у књизи *И звезде смо доsezали* наводи да је „Женски покрет“ у Бањој Луци основан 1934. године, на иницијативу групе студената комуниста, на челу са Милошем Поповићем Ђурином, који је био зачетник његовог оснивања и стални сарадник.⁶ Прва политичка акција овог покрета услиједила је већ октобра 1935. године, мада

6 <https://nevenkapetric.org/wp-content/uploads/2011/12/I-zvijezde-smo-dosezali-1.pdf>

не самостално, већ уз помоћ политичке партије. Покрет је иступио са резолуцијом у којој је истакнут захтјев за једнако, опште, тајно и пасивно право гласа за све мушкарце и жене. Тадашњем предсједнику Владе Милану Стојадиновићу упућен је телеграм у којем је наведено: „Жене сакупљене на скупштини у Бањалуци схватајући да за савјесно испуњавање својих дужности треба да имају утицаја на формирање друштва и државе, траже да се у изборни закон уведе опште и тајно право гласа за све грађане, једнако за мушкарце као и за жене“. Важно је поменути да настојања за промјеном положаја жена нису садржавала или укључивала никакве екстремне промјене. Жене су породицу и даље држале као свој првенствени циљ, нису је сматрале за обавезу, брига о породици није им била терет. Занимљив осврт на схватања српских жена налази су у чланку Владиславе Политове, објављеном почетком XX вијека, који у својој књизи *У траћанском огледалу* наводи Сарита Вујковић: „Наши Срби не треба да се боје интелектуално ослобођене жене зато што српске жене нису као жене са Запада, које желе да буду потпуно независне трпећи брак и породицу и сматрајући дом затвором. Српске жене данас још увијек живе у традицији, сматрајући свој дом храмом. И оне не би жалиле ни на какву жртву да би сачувале свој дом... Због тога је потпуно природно да ми, српске жене, не можемо слиједити исти пут еманципације као жене са Запада“.

Друге жене, и поред неписмености и са веома мало права у сопственој породици, биле су свјесне прилике да за себе, али и за своје женске потомке, изборе будућност у којој ће имати бољи положај од тренутног и од оног какав су имале њихове мајке и баке. Иако су и на село стизали недјељни листови⁷ у којима су се могле прочитати информације о економском положају сељака, стању у школству и слично, остаје питање колики утицај су они, због специфичног положаја жене на селу, могли да имају на њу. Чак и када Комунистичка партија посредством актива СКОЈ-а и АФЖ-а почиње да агитује на мушкарце на селу да женску дјецу уписују у школе, тај процес се одвијао веома споро. У књизи *Пламен њог Козаром* налазимо податак

7 *Исшо*, 105. *Narodna pravda*, недјељни лист за село у Бањој Луци је почео излазити у 1935. години. Најнапредније снаге у граду покренуле су иницијативу за издавање овог недјељника. У редакцију су ушли Милорад Гајић, Сафет Филиповић, Никица Павлић, Вилко Винтерхалтер и Бранко Загорац. Све су то били изразито способни млади људи, чланови КПЈ, а двојица од њих и истакнути омладински руководиоци у граду (Вилко Винтерхалтер је био секретар МК СКОЈ од 1930. до 1933, а Никица Павлић секретар МК СКОЈ од 1933. до 1934). И читаоци овог листа су били великим дијелом млађи људи, с обзиром на програмску оријентацију овог листа. Први број листа одштампан је 15. јула 1935. у тиражу од 2.500 примјерака. Тираж другог броја био је двоструко увећан, а трећи и четврти број су штампани у знатно већем тиражу (8.000 односно 10.000 примјерака), док је пети број полиција конфисковала. Оволиком интересовању допринијела је тематика – тежак живот радника и сељака.

о селу Јохова, гдје је већ 1941. године, одмах по избијању устанка, школа престала са радом, а нешто касније је и запаљена. На иницијативу Народноослободилачког одбора из овога села отворене су двије импровизоване школе: за заселак Шеварлије и Неорић у кући Драге Крњајића, а за засеок Јохова и Врановац у кући Ђуре Ручнова. Од наведене дјеце која су похађала школу, свега двоје је женске дјеце: Душан Милиновић, Владо Милиновић, Божо Милиновић, Перса Шпановић, Миле Шпановић, Пава Ручнов, Марко Касабашић, Милинко Касабашић, Пана Арсенић, Драгутин Арсенић, Милош Арсенић, Милош Ручнов, Мирко Бундало, Драган Милиновић, Спасоја Милиновић, Милинко Томас, Васо Томас и Раде Вигњевић. Како су ратне прилике захтијевале укључивање што већег броја жена, и то на различитим задацима, неписменост је представљала велику препреку. Течајеве описмењавања жена овог села почели су крајем јануара 1943. године и трајали су до почетка прољетних радова на њивама. На течајевима 1943. године појављује се доста већи број жена, у књизи се наводи њих 39. Ставови и жеља за промјеном положаја долазили су већином из личних побуда и жеља жене. Подизање културног и просвјетног нивоа жена на селу одвијало се кроз национална културно-просвјетна друштва: *Просвјешу*, *Гајреш*, *Найредак* и др. Ова друштва су учинила знатан напор у просвјетивању женске дјеце и омладине, али је њихов рад заустављен 1949. године.

Свјесна улоге и значаја жена у ратним околностима, Комунистичка партија преузима на себе задатак не само да промијени положај жене у друштву, већ и да, утичући на свијест и ставове мушкараца, омогући да до ових промјена дође. У исто вријеме требало је оспособити жене да се боре за свој положај, али и припремити мушкарце на чињеницу да жена постаје једнака њима. Ни један ни други задатак није био једноставан, али су ратне околности убрзале овај процес.

Санитетска служба и партизанске болнице на Козари у Другом свјетском рату

Санитетска служба у партизанским јединицама развијала се упоредо са развојем Народноослободилачке борбе, са ратним потребама и формирањем нових јединица. Одмах по избијању устанка на овом простору, али и прије дизања устанка, већ након првих борби, указала се потреба збрињавања рањеника, што је значило и потребу формирања болница. Потребно је напоменути да те прве партизанске болнице, а често ни оне формиране касније, нису биле болнице у правом смислу ријечи. Болницом се сматрао и импровизовани смјештај и брига о рањеницима. Прве болнице биле су

најчешће смјештене по приватним кућама и то углавном по селима испод Козаре до којих је непријатељ тешко могао доћи. Настајале су усљед нужде, током или након ратних операција, у импровизованом смјештају, често и без љекара, са болничким особљем оспособљеним на курсу. Упркос овим недостацима имале су изузетан значај и велики допринос у борби. Због угрожености током ратних операција често су мијењале локацију, па самим тим и назив. Током њемачко-хрватске офанзиве на Козару, љета 1942, неке од њих су расформиране и прикључене другим болницама, на сигурнијим локацијама. Након неког времена поново су обнављане, уколико су то ратне околности захтијевале.

Већ у првим устаничим данима 1941. године формирана је и болница на Карану, при Каранском батаљону, за чијег је референта одређен Мориц Леви,⁸ предратни студент медицине из Приједора. Почетком офанзиве на Козару ова болница пренесена је на Витловску косу на Козари.⁹ Прве ратне године санитети се формирају на цијелом подручју Козаре. Прва мања болница формирана је у селу Бистрици, у кући Вида Кукића. У овој болници бригу о рањеницима водиле су болничарке Јелена Винокић и Јованка Радић. Имала је свега 15 кревета, па је временом како се број рањеника повећавао, пренесена у Вучковце (испод дијела Козаре који се назива Ломови), гдје је направљена зграда за партизанску болницу. Према пронађеним подацима формирана је 20.12.1941. године и налазила се ту све до маја 1942. године, када је припојена новоформираној болници на Алагића пилани у Козарцу. За вријеме њеног постојања кроз њу је прошло око 30 рањеника.¹⁰ У августу 1941. године Други крајишки одред организовао је болницу у селу Вучиновци, која је касније пренесена у Паланчиште. Крајем 1941. године указала се потреба за још једном болницом, па је за потребе 1. батаљона Козарског

8 „(...) 131. Мориц Ш. Леви, из Приједора, рођен 1917. године, референт санитета 2. козарачког партизанског одреда. Марта 1943. године оболио од пјегавог тифуса и склоњен у земунцу код с. Тук Бобиа (Подгрмеч) у којој се смрзао“. (Јаша Романо, „Преглед лекара, фармацеута, студената медицине и фармације, учесника НОР-а и погинулих у рату, учешће и допринос болничарки у НОА и ПОЈ 1941–1945“, *Санитарско-службена служба у Народноослободилачком рату Југославије 1941–1945, Искуства санитарске службе снага НОА и ПОЈ(ЈА) из четворогодишњеј Народноослободилачкој рату 1941–1945*, књ. IV, Београд: 1989, 391).

9 „Ускоро је (на подручју општине Приједор) у селу Ламовита, у Вучковцима, организована болница са око 20 лежајева, а за подручје Каран – Баљ, болница у селу Стригова, општина Босански Нови, на чијем је челу стајао Приједорчанин Мориц Леви“. (Бошко Башкот, *Општина Приједор у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945. године*, не-објављен спис, 120).

10 Мишо Гашић, „Организација санитета на Козари у НОБ-у“, *Козара у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији (1941–1945)*, радови са научног скупа одржаног на Козари (Мраковица) 1977, Приједор: 1980, 459.

одреда, формирана болница у селу Стригова код Добрљина. Била је смјештена у школској згради и имала је капацитет од 50 до 60 кревета. Постојала је до јуна 1942. године, када је због угрожености од стране непријатеља пренесена на Витловску косу.¹¹

Ширење санитетске службе наставља се и током 1942. године, поготово јер тада долази и до прилива нових бораца у партизанске јединице. Формирају се нови одреди, а затим и веће војне формације. То је, као и веће војне акције, захтијевало и ширење мреже санитета, који помоћ није пружао само партизанима, већ и локалном становништву. Почетком јануара 1942. године формирана је, у селу Грбавци, у близини Подградаца на Козари, болница 4. батаљона Козарског одреда. Располагала је са око 20 постеља, и кроз њу је прошло око 60 рањеника и болесника. Почетком априла 1942. морала је бити евакуисана у село Јабланицу, а почетком офанзиве ушла је у састав болнице у селу Војскова.¹² У исто вријеме, формирана је болница 1. чете 4. батаљона у селу Турјак. Располагала је са 10 постеља и у њој су радиле болничарке Љубица и Зора Шиник, али је за кратко вријеме морала бити напуштена због надирања хрватско-њемачких јединица.¹³ Поред ове двије, постојала је и болница у селу Поглеђево, у средишту Козаре. Формирана је око 20.1.1942. године и имала је око 20 постеља. Била је везана за 2. чету 2. батаљона Козарског одреда. Кроз њу је прошло око 60–70 рањеника и болесника, а у јуну исте године ушла је у састав болнице на Витловској коси. Управник болнице био је Милутин Латинковић, а затим болничарка Милица.¹⁴ Ратна дешавања наметала су потребу отварања нових болница и са друге стране Козаре, према Приједору, па је тако почетком године, по наређењу штаба 2. батаљона 2. КНОП одреда, формирана болница у засеоку Радаковићи,¹⁵ село Божићи. Болница је располагала са свега 11 постеља, а њом су

11 Јово Ковачевић, „Преглед територијалних болница народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, 1941–1945“, *Санитетска служба у Народноослободилачком рату Југославије 1941–1945. Искуства санитетске службе НОА и ПОЈ(ЈА) из четворогодишње Народноослободилачкој рату 1941–1945*, књ. IV, Београд: 1989, 3.

12 Јово Ковачевић, „Преглед територијалних болница народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, 1941–1945“, *Санитетска служба у Народноослободилачком рату Југославије 1941–1945. Искуства санитетске службе НОА и ПОЈ(ЈА) из четворогодишњег Народноослободилачког рата (1941–1945)*, књ. IV, Београд: 1989, 9; *Нашанак и развој санитетске службе у оружаним снагама народноослободилачкој покрети у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Хрватској и Македонији*, књ. II, Београд: 1989, 17.

13 *Исто*, 10.

14 *Исто*, 10, 24.

15 „Стара Анђа Радаковић, у чијој кући је била болница, стално се налазила при руци ако је шта требало помоћи. Такође и друге жене из Божића указивале су помоћ ако је устребала. Анђа се чак јавила да сама пече пшенични хљеб (сомун) за рањенике. Посебно се кухало за

руководиле болничарке Јелена Винокић и Марија Краус. Поред њих, помоћ рањеницима пружале су и Мира Краус, Милева Кусоњић, Душанка и Невенка Радоњић. Иако малог капацитета, кроз њу је прошло око 40–50 рањеника и болесника, све до почетка офанзиве на Козару, када је ушла у састав болнице на Витловској.¹⁶ Поред куће Анђе Радаковић, рањеници који су били опорављени, али још недовољно за повратак у јединице, смјештани су у куће Милеве, Стане и Јеке Радаковић. На тај начин обезбјеђивана су мјеста за новопристигле рањенике.¹⁷ У фебруару мјесецу 4. чета 3. батаљона Другог КНОП одреда имала је своју болницу у селу Марићка, у близини Козарца, са око 40 постеља. Као болничарке наводе се Здравка и Грација.¹⁸ У мају

рањене и болесне, а посебно за остале који су били на раду у болници. Анђа је, као и хиљаде жена са Козаре, била права партизанска мајка. Сваког борца је дочекивала као своје дијете и док је мало прилегао да придријема, како би могао даље наставити пут, знао је да ће Анђине вриједне руке закрпити и осушити чарапе и одијело". (Бора Батоз-Мијић, „Са рањеницима у партизанским болницама на Козари лета и јесени 1942", *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 4, Београд: 1978, 155).

16 *Исто*, 10; М. Гашић, *н. г.*, 460.

17 Бора Батоз-Мијић, „Са рањеницима у партизанским болницама на Козари лета и јесени 1942", *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 4, Београд: 1978, 155.

18 „Заједно са мном у логору у Босанској Градишци била је, у лето 1943. године, Грација Маестро, Јеврејка, апсолвент медицине, родом од Бихаћа. Она је у 1942. години била у партизанској амбуланти у Марићкој. Провеле смо око мјесец дана у истој ћелији. Једног дана у логору се чула нека галама. То нас је узнемирило. Грација ми је рекла: ‚Имам осјећај да ће се нешто десити‘. (...) Ускоро смо осјетиле да се отварају и наша врата. Погледала сам према вратима и угледала женску косу. Била је то усташица Маја. Са њом је био познати кољач, усташа Руњаш. (...) Чекале смо кад ће некој од нас наредити да се диже. Тешко је то било издржати. Руњаш се затим окренуо и, погледавши према мјесту гдје је лежала Грација, гурнуо је ногом и наредио да устане. Упитао је како се зове и добиацио: ‚Бојиш ли се ти мене?‘ Грација је била одважна и кратко одговорила: ‚Не, не бојим се, ја сам човјек‘. Одвео је до врата и наредио да легне. Затим се чуло само кркљање. Имали смо осјећај као да је дави. С времена на вријеме непримјетно смо погледале према мјесту гдје је била Грација. Руњаш је једном добиацио Маји: ‚Стани јој мало на ноге‘. Она је то и учинила. Наставио је да је дави. Он је имао манију да дави логораше. Такав је био метод убијања овог зликовца. Послије петнаест минута усташа Руњаш и усташица Маја одвојили су се од Грације и стали на врата. У том моменту Грација је сабрала мало снаге и добиацила им: ‚Смрт фашизму!‘ – то је ово двоје зликоваца још више ражестило, па је Руњаш дозвоао стражара и од њега узео карабин којим је неколико пута ударио Грацију у прса. Застали су још мало, а затим изашли. Мислили су да је Грација мртва. И ми смо мислиле да је Грација издахнула. Међутим, након неколико минута она је почела да нас дозива. Тражила је воде. Сутрадан је опет дошао усташа Руњаш. Тражио је Грацију на мјесту гдје је остала. Када је видео да је жива добиацио је: ‚Вечерас ми нећеш преживјети‘. Грација се у току дана мало опоравила. Била је расположена. Почела је да нас храбри ријечима: ‚Ми ћемо ускоро бити на Козари и јести шљиве са Шошом‘. Била је свим својим бићем везана за Козару, иако је била родом из Бихаћа. Предвече, око четири сата, дошли су по Грацију. Ставили су је на носила. Била је сва отечена од убоја. Однијели су је у собу број 17, собу смрти. Ко је у њу доспио, није жив из ње изашао. Те ноћи је и Грација убијена у тој соби уз најстрашнија мучења. Сутрадан су гробари однијели њено измучено тијело". (Лазарка Врањеш, „Не, не бојим те се!", *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 4, Београд: 1978, 579).

мјесецу исте године око 70 рањеника из ове болнице и из Љубије евакуисано је у подгрмечке болнице.¹⁹ У априлу исте године формирана је болница за потребе 3. и 4. чете у селу Војскова, у кући Јанка Међеда, капацитета 25 постеља. Болницом је руководила Бора Батоз, а за вријеме рада ове болнице кроз њу је прошло око 100 рањеника и болесника. Поред ње о рањеницима се старала и Соја Мркшић. Како се број рањеника непрестано повећавао, јавила се потреба за организацијом још једне болнице, па је на другом крају села отворена још једна болница у коју прелази Софија Мркшић. Поред ове двије постојала је и болница у селу Јабланици, а комесар ове болнице била је Мара Голуб.²⁰ У јуну мјесецу премјештене су на Витловску.²¹ У мају се формира болница на Алагића пилани, код Козарца, капацитета од 40 до 50 постеља, али се број постеља касније повећао на 80. Била је намијењена само за бригу о тежим рањеницима, а управник је био др Исхан Зукановић, и кроз њу је прошло око 120 рањеника. Почетком офанзиве на Козару евакуисана је прво на Мраковицу, а затим на Витловску.²²

Значај овакве организације санитета дошао је до изражаја током борби за прво ослобођење Приједора, маја 1942. године, када први пут на територији Босанске Крајине, у једној војној операцији, дјелује организована санитетска служба. Током борби за ослобођење Приједора организована су два превијалишта за рањенике, једно у насељу Пухарска, на периферији Приједора, у којем је радио Мориц Леви, а друго у селу Доњи Орловци, у засеоку Марићи, у којем је радио др Ржехак. У Горњим Орловцима налазила се хируршка екипа на челу са др Исхаком Зукановићем. Тежи рањеници пребацивани су у болницу у Козарцу, а лакши у болнице у Радаковићима и Стригови. Тада су први пут употријебљени и носиоци рањеника на носилима. Овом приликом заплијењена је и знатна количина санитетског материјала, конфискована је аптека ратног непријатеља у Приједору, око пола вагона првог завоја, а у руднику Љубија комплетна болница са апотеком.²³

Током Козарске офанзиве све болнице (болница у Козарцу, на челу са др Исхаком Зукановићем, амбуланта 1. ударног батаљона на Медњаку, у

19 Јово Ковачевић, „Преглед територијалних болница народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, 1941–1945“, 10; *Насџанак и развој саниџеџске службе у оружаним снаџама народноослободилачкоџ џокреџа у Босни и Херџеџовини, Црноџ Гори, Хрџаџскоџ и Македониџи*, 24.

20 Бора Батоз-Миџић, „Са рањеницима у партизанским болницама на Козари љета и јесени 1942“, 160.

21 Јово Ковачевић, „Преглед територијалних болница народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, 1941–1945“, 10; *Насџанак и развој саниџеџске службе у оружаним снаџама народноослободилачкоџ џокреџа у Босни и Херџеџовини, Црноџ Гори, Хрџаџскоџ и Македониџи*, 24.

22 *Исџо*, 24, 8.

23 *Исџо*, 25.

којој је радила др Гертруда Штерн,²⁴ болница 4. батаљона у Ламовитој, под руководством Јованке Радић), као и сви рањеници и болесници из болница у Стригови, Радаковићима, Поглеђеву и Војскови евакуисани су на Витловску косу на Козари.²⁵ Ова болница формирана је нешто прије офанзиве на Козару с циљем да се малобројан и недовољан медицински кадар стационара на једном мјесту и тиме омогући његово ефикасније дјеловање.²⁶ У априлу

- 24 „Др Гертруда Штерн (Stern), кћерка стоматолога др Армина и Пауле, дјев. Рот, рођена у Бањој Луци 5. јула 1912. Завршила је гимназију у родном граду 1931, а студије медицине у Београду 25. децембра 1939, гдје је приступила комунистичком покрету. Била је лекар приправник Одјељења за хирушке болести Државне болнице у Бањој Луци од 4. јануара до 5. маја 1940, а потом у Општој државној болници у Београду, гдје је радила на I унутрашњем одјељењу од 11. маја до 25. августа 1940. године, у Заразној болници од 26. августа до 26. септембра 1940, у Туберкулозном одјељењу од 26. септембра до 26. октобра 1940, у Дјечјем одјељењу од 11. до 25. новембра 1940, у I одјељењу за женске болести и порођаје од 26. новембра 1940. до 27. јануара 1941. и у Одјељењу за зубне болести од 28. јануара до 12. фебруара 1941. Била је члан Љекарске коморе за Београд, Земун и Панчево. Након успостављања НДХ вратила се у Бању Луку и радила бесплатно у Државној болници, у којој се дружила са др Даницом Перовић и др Сузаном Чањи и прикупљала тајно санитетски материјал и лијекове, који су пребацивани на слободну територију за потребе санитета партизанских јединица. Отишла је преко Горњег шехера, Понира и Агиног Села у партизане 15. јануара 1942. Била је трупни лекар Ударног батаљона, а лијечила је болесне и рањене партизане у Крминама, Агиним Селу, партизанској болници на Чемерници, Скендер Вакуфу, Борју, Вијачанима, Стригови, Поглачеву, Козари, Подградцима итд. За вријеме Козарске офанзиве заробили су је почетком јула 1942. Нијемци у селу Гашица, на путу између Градишке и Гашице. Била је међу сељацима, одјевена у „циганске хаљине“, а намјеравала се пребацивати преко Саве и отићи у Псуњ. Одведена је у Стару Градишку у логор, а одатле у Бању Луку, у затвор „Црна кућа“, гдје ју је усташки Пријеки суд осудио на смрт. Стријељана је у Бањој Луци на стратишту код Српске православне цркве, на Ребровцу, 10. августа 1942. Њено име урезано је на спомен-плочи ВМА у Београду“. Бојан Стојнић, *Историја здравства у Босанској Крајини (1918-1941)*, докторска дисертација, Универзитет у Бањој Луци, Бања Лука: 2022, 795. (Преузето са eteze.unibl.org, приступљено 11.11.2022).
- 25 „Када је почела офанзива, нас рањенике из болнице у Стригови повукли су на Витловску. Овдје су углавном били рањеници који се нису могли кретати без туђе помоћи. Мени је рана била зарасла, па сам покушавао да се крећем. Повриједио сам рану, па је крварила. У болници на Витловској могло је бити неколико стотина рањеника. Били смо смјештени у велике бараке. Једна је била на узвишењу, а друге ниже. Имали смо добру храну и његу. Љекари су били др Алфред Ржехак и др Мориц Леви. Болничарки је било више“. (Јово Ковачевић, Преглед територијалних болница народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, 1941–1945, 25; Никола Рончевић, „Са рањеницима у обручу“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 3, Београд: 1971, 567).
- 26 „Drug Alfred Ržehak (...) Drug Šoša me smatra odgovornim za koncentraciju sanitetskog materijala na Vitlovskoj. Na sastanku partijske jedinice na Palančičtu, kome je prisustvovao i drug Boško, zadužen sam sa zadatkom da se na Vitlovskoj izgradi magacin za sav sanitetski materijal evakuisan iz Prijedora. Ja sam se sa tim složio. To je bio zaključak vojne partijske jedinice štaba II bataljona. /Drug Boško to potvrđuje/. Sanitetski materijal u sanducima to nije isto što i sanduci sa cvibakom, sapunom, klincima i tome slično. Nije bilo lako srediti sav taj ogroman sanitetski materijal, izmiješan po sanducima. Podsjećam druga Šošu da smo zajedno bili načinili plan za bolnicu, koja je trebalo da se izgradi za 10 dana, i da mi je tom prilikom kazao da sačekam sa

1942. године овдје је при штабу Другог батаљона саграђена већа дрвена зграда, у коју је смјештена Централна болница Другог КНОП одреда. Ово је била највећа и најопремљенија болница током рата на Козари, капацитета 60 кревета, са хируршком салом и помоћним просторијама. У њу су пристизали и рањеници из саме офанзиве, као и цивили. Ова болница на челу са Морицем Левијем збринула је од 800 до 1.000 рањених и болесних. Лекарску помоћ у овој болници пружали су др Исхан Зукановић, др Гертруда Штерн,²⁷ др Фрањо Канежић и Маријан Кведер. Референт санитета одреда, др Ржехак, био је са 1. батаљоном. Рањеници су из болница на Витловску ношени на носилима, а уз њу је била смјештена и евакуисана аптека из Приједора. Велики број рањеника, као и медицинског особља, доживио је трагичну судбину током хрватско-њемачке офанзиве на Козару, а све болнице и амбуланте на Козари биле су уништене. Али, како је дио партизанских снага ипак успио да преживи, већ у августу 1942. године, група преживјелих рањеника окупља се испод Маслин Баира, изнад Приједора. Смјештени су у једну бараку у циљу даљег лијечења и овим је започела обнова санитарске службе, поново под руководством др Ржехака.²⁸

Највећи дио медицинског особља са рањеницима отишао је са Козаре на Грмеч током октобра исте године, пробијањем 5. КНОУ бригаде за Подгрмеч. Повратак становништа овог подручја из логора, крајем 1942. и почетком 1943. године, као и повратак козарских јединица са Грмеча, наметнули су поново потребу отварања болница. Већ у јануару 1943. у селу Стригови формирана је болница која је радила све до јесени 1944. године. У прољеће 1943. године поново је формирана већа централна болница за козарско подручје, тзв.

sredi vanjem materijala dok se bolnica izgradi". (Меморијални музеј на Мраковици, Записник са окружног савјетовања Окружног комитета КПЈ за Козару, одржаног 20. и 21. септембра 1942. године у планини Козари, несређена грађа, 7).

27 „(...) 15. јануара 1942. године, отишла је у партизане добровољно другарица др Гертруда Штерн, са својим братом, студентом технике. Она је била млад лекар на стажу у Бањој Луци. Била је додијељена на рад у Козару, а за вријеме Козарске офанзиве ухваћена је од стране непријатеља и стријељана у Бањој Луци око 10. августа 1942. године, заједно са др Исхаком Зукановићем који је истом приликом ухваћен. Он је дошао у партизане преко Мањаче на Козару, крајем априла 1942. године“; Архива Меморијалног музеја на Мраковици, Приведени од њемачке војске дана 16. јула 1942. из С. Градишке, Ф18/121. „(...) 111. ШТЕРН ГЕРТРУДА, лијечница, рођена 5. јула 1912. у Бањој Луци, завичајна исто, од оца АРМИНА и мајке ПАУЛЕ, р. РОТ, вјере јеврејске, неурдата. 112. ЗУКАНОВИЋ ИХАК, лијечник, рођен 9. јануара 1910. у Бањој Луци, завичајан исто, од оца ОМЕРА и мајке АДИЛЕ, р. ЂУМУКУРИ, вјере исламске, нежењен“. (Даница Перовић, „Развој санитарске службе у централној Босни 1941–1944. године“, *Жене Босне и Херцеговине у Народноослободилачкој борби 1941–1945. године*, сјећања учесника, Сарајево: 1977, 262).

28 Мишо Гашић, „Организација санитета на Козари у НОБ-у“, 461.

Козарска болница.²⁹ Налазила се у селу Буковици (у близини села Јабланица и Сјеверовци), при којој је радила хирушка екипа 4. крајишке ударне дивизије, на челу са др Даницом Перовић. Располагала је са 40 кревета распоређених у три брвнаре. У свом саставу имала је кројачку радионицу, радио-станицу и млин.³⁰ Радила је све до маја 1945. године, мијењајући локације, али се у литератури наводи и податак да је радила до априла 1944. године, када је пренесена на Моштаницу, а затим изнад Моштанице - на Медњак.³¹ Са ратним околностима расле су и потребе лијечења рањених и болесних, па се и капацитет болнице повећавао, нарастајући до 195 кревета.³²

Крајем 1943. године и почетком наредне године долази до реорганизације санитетске службе на Козари, па поред војног санитета који дјелује све вријеме рата, пружајући помоћ и рањеницима и цивилима, сада се формира и цивилна здравствена служба. Организација нове, цивилне здравствене службе, одвијала се под руководством Окружног НОО за Козару. Као испомоћ при организацији цивилног санитета, на Козару је упућен др Стеван Полцер.³³ Након коначног ослобођења Приједора у Другом свјетском рату, септембра 1944. године, и војна и цивилна болница премјештене су у Приједор и Љубију, а на Козари остају да дјелују амбуланте здравствених секција.

Током читавог рата велики проблем за све партизанске болнице уопште, па тако и на терену Козаре, представљао је недостатак стручног медицинског особља, како љекара, тако и медицинских сестара. Једини начин за образовање средњемедицинског кадра били су курсеви. Најбројнији били су они за водне и четне болничарке, носиоце рањеника, хигијеничаре, као и особље за његу рањених и болесних. Овакви курсеви нису одржавани само у почетку рата, већ се то чинило током читавог рата, кад год и гдје год се за то указала прилика уз присуство љекара.³⁴ Касније је на курсевима

29 Јово Ковачевић, „Преглед територијалних болница народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, 1941–1945“, 25.

30 Мишо Гашић, „Организација санитета на Козари у НОБ-у“, 462.

31 Јованка Радић, „У партизанским болницама на Козари и у Подгрмечу“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 5, Београд: 1978, 524.

32 Јово Ковачевић, „Преглед територијалних болница народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, 1941–1945“, 25.

33 Мишо Гашић, „Организација санитета на Козари у НОБ-у“, 462.

34 „У санитетској служби бригаде у сваком батаљону налазиле су се болничарке, референти санитета, које су код мене завршиле курс прве помоћи. Са њима сам претходно одржао кратке курсеве. Предавао сам о заразним болестима, о пружању прве помоћи и нешто мало из анатомије. Болничарке су самостално радиле, ишле су у акције, и приликом рањавања бораца пружале успјешно прву помоћ, а теже рањенике упућивале у прихватилишта наше бригаде“. (Иво Шалек, „Санитетска служба 11. крајишке НОУ козарске бригаде 1943. године“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 6, Београд: 1978, 362).

вршена и обука за референте батљона и одреда, замјеника референта бригада, главне болничарке болнице или одјељења. Љекарске прегледе обављао је др Младен Стојановић,³⁵ који је на почетку устанка боравио на терену

- 35 „Др Младен Стојановић, син свештеника Симе и мајке Јованке, кћерке проте Теодора Вујасиновића, рођен је у Приједору 7. априла 1896. у угледној грађанској породици. Био је лекар, национални борац, револуционар и народни херој. Основну школу завршио је у родном граду, школовање наставио у сарајевској и тузланској гимназији, коју је завршио 17. марта 1918. Послије завршених шест разреда гимназије одлази са Теодором Илићем у Србију. Одлазак су правдали посјетом Југословенској умјетничкој изложби у Београду. За вријеме школског распуста завршио је комитски курс (вјежбе с пушком,) у касарни „Војвода Вук, у Врању. Говорио је њемачки, француски, италијански, енглески и руски језик. У гимназијским данима истицао се интелектуалним радом, читао је руску литературу, писао пјесме и књижевне критике, а дружио се са Теодором Илићем, Петром Гутешом, Бранком Јузубашићем, Марком Илићем и Бранком Чубриловићем. Одржао је 1911, у оквиру „Тајне ђачке дружине“, прво јавно предавање на тему „О здрављу народа.“ Постао је, у вријеме балканске кризе 1912, члан тајне организације „Народна одбрана“. Након Сарајевског атентата ухапшен је заједно са осталим припадницима тајне ђачке организације у Тузли. Пред Окружним судом у Бањој Луци, 26. јуна 1915. године, изјавио је „да су све организације средњошколске, а специјално наша тузланска ђачка организација, радиле на пропаговању народне свијести и народног култа код чланова научног литературом, а то зато јер литература исказује националну душу у њеним највишим и најљепшим изражајима, дакле ишло се за тим да се литературом изједначи душа једног Муслимана са душом једног Хрвата или Србина“. Осуђен је у велеиздајничком процесу тузланским ђацима у Бихаћу на 16 година тешке тамнице. Амнестиран је након три године издржане казне. Медицину је студирао послје Првог свјетског рата у Бечу, а завршио у Загребу 30. јуна 1925. Као студент медицине одликовао се великом марљивошћу и љубављу за струку. Поред студија бавио се и књижевношћу, а са Густавом Крклецом и Мирославом Фелдманом 1925. радио је на антологији југословенске лирике. Ослобођен је служења војске рјешењем министра војске и морнарице од 29. јула 1924, јер је за вријеме аустроугарске владавине био осуђен на три и по године затвора због патриотског рада и злочина велеиздаје. Стажирао је у Загребу као аспирант Опште јавне закладне болнице под државном управом од 12. августа до 28. октобра 1925. Поднио је у Загребу 25. септембра 1925. молбу Инспекторату Министарства народног здравља за премјештај у Државну болницу у Сарајеву. Рјешењем овог Министарства, од 6. октобра 1925, постављен је у Сарајеву за лекара приправника на одслужењу стажа у Државној болници, у којој је радио од 9. новембра 1925. до 31. августа 1926. Посједовао је опште право вршења приватне љекарске праксе у Краљевини СХС од 16. септембра 1926. Потом је радио од 1926. као приватни и општински лекар у Ложишћу на Брачу. У Приједор се вратио 1928. и стекао, као лекар, велике симпатије народа Поткозарја и Подгрмеча. Радио је као приватни и општински лекар, саобраћајни лекар у жељезничкој амбуланти, лекар Самосталне здравствене општине, хонорарни лекар загребачке Приватно-друштвене болесничке благајне „Меркур, и рударски лекар у Љубији. Хонорарно је, као школски лекар, држао предавања из Хигијене и амбулантно прегледао ученике приједорске гимназије. Руководио је у Љубији курсом за добровољне болничарке од 23. новембра 1935. до 17. фебруара 1936, који је организовао Општински одбор Црвеног крста. Одликован је Орденом Светог Саве V реда 14. септембра 1940. Оженио се 1937. Миром Радетић, са којом је добио сина Војина. Пред Други свјетски рат, за вријеме штрајка љубијских рудара, у септембру 1940, постао је члан КПЈ. Као војни лекар провео је Априлски рат у Далмацији. Послије капитулације Краљевине Југославије вратио се у Приједор и наставио са илегалним радом. Ухапсиле су га усташе 22. јуна 1941, али је из затвора побјегао 17. јула 1941. и склонио се у слободна козарска села. На

Паланчишта и Јеловца, али је темељ санитарској служби ударен у октобру 1941. године, стварањем јединственог партизанског одреда (Други КНОП одред) и доласком др Алфреда Ржехака из Загреба.³⁶ Због недостатка школованих болничарки, др Ржехак је у селу Бистрици одржао курс прве помоћи за омладинке. Полазнице овог курса биле су касније распоређене у новоформиране четне амбуланте и болнице, а са оспособљавањем болничарки се наставило, па је тако у новембру исте године одржан курс прве помоћи у окупираном Приједору. Предавач на овом курсу била је Јела Перовић, која је илегално боравила у граду, а полазнице курса биле су омладинке *скојевке*.³⁷ Курс је похађало око петнаест жена, међу којима и Мира Цикота, Вука Миодраг, Здравка Стефановић. Курс је трајао петнаест дана, а полагало се теоретски и практично.³⁸ За организацију санитета на територији Босанске Крајине била је задужена др Даница Перовић.³⁹ У том циљу требало је обићи

партијском савјетовању у селу Орловцима код Приједора, одржаном 25. јула 1941, повјерена му је дужност руководиоца устанка на Козари. Именован је убрзо после тога за команданта Козарског одреда и начелника Оперативног штаба за Босанску Крајину. Рањен је тешко у сукобу са четницима 5. марта 1942, оперисан 9. марта, а убијен 1. априла 1942, у Јошавци, у четничком нападу на партизанску болницу IV одреда. За народног хероја проглашен је 7. августа 1942". (Бојан Стојнић, *н. г.*, 715).

- 36 „Поткрај 1941. године отпочиње и организовање санитарске службе у оквиру II крајишког (Козарског) НОП одреда, односно на подручју Козаре. Већ у новембру 1941. године све чете Козарског одреда имале су у свом саставу болничко одјељење, односно сваки вод имао је по једног болничара и два носиоца рањеника. Током децембра 1941. и јануара 1942. године приступа се оснивању амбуланти". (Бошко Башкот, *Ојштина Приједор у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији 1941–1945.* године, необјављен спис, 101).
- 37 *Козара у НОБ-и и социјалистичкој револуцији 1941–1945, радови са научној скупи одржаног на Козари (Мраковица) 1977. године*, Приједор: 1980, 460.
- 38 „(...) У октобру мјесецу 1941. године одржана су у Бањој Луци два курса. Курсеви су трајали 10 дана. Сваки је имао од 8 до 10 другарица. Све ове другарице отишле су у партизане. Неке одмах, а неке касније, али се нису све посветиле болничарском позиву, него су отишле на друге секторе рада. Трећи курс је одржала другарица Јелена у новембру у Приједору. Тамо је било око 15 другарица. Међу њима другарица Мира Цикота (осуђена на смрт и објешена јавно у Приједору, у августу 1942. године, пошто је била заробљена за вријеме велике Козарске офанзиве), Вука Миодраг, Здравка и Вера Стефановић и друге. Програм је био из курса за добровољне болничарке прије рата". (Даница Перовић, „Развој санитарске службе у централној Босни 1941–1944. године“, 260).
- 39 „Др Даница Перовић, кћерка шумара Ђорђа и Зорке, дјев. Спремић, рођена је у Љубији, код Приједора, у многочланој породици 17. октобра 1907. Завршила је бањолучку гимназију, 26. јуна 1926, а студије медицине у Београду 28. децембра 1932. Била је лекар специјалиста за пластичну хирургију и пуковник ЈНА. Служила се француским, њемачким и енглеским језиком. Обавила је у Београду практични стаж из превентивне медицине у Централном хигијенском заводу од 28. децембра 1932. до 28. јуна 1933, а из куративне медицине у Општој државној болници од 1. јула до 30. децембра 1933. ступила је у Бањој Луци у државну службу као волонтер Бановинске болнице у јануару 1934, приправник од 27. априла 1935. и секундарни лекар на Хирушком одјељењу Државне болнице у Бањој Луци од 4. октобра 1938. У раду је била, савјес-

дотадашње санитарске установе, распоредити кадрове, који су били на располагању, и радити на подизању нових амбуланти. Велику помоћ током овог задатка имала је у др Младену Стојановићу.⁴⁰ Пред њима је стајала тешка и захтјевна борба против епидемије пјегавог тифуса. Требало је наћи начин да се спријечи појава ове болести, поред веома лоших хигијенских услова, који су погодовали њеном развоју (велика ушљивост, слаба исхрана и друге неприлике у којима се војска налазила). Штаб II КНОП одреда је наредбом од 25. јуна 1942. године утврдио организацију санитарске службе, као и дужности и обавезе медицинског и помоћног особља. „Ради што бољег смјештаја рањених и болесних другова из наших јединица, штабови батаљона постараће се да саграде на најподеснијем мјесту у шуми амбуланте и

на, вриједна према болесницима, хумана... асистирала је и оперисала све врсте операција са одличним успјехом'. Рјешењем министра здравства НДХ, од 23. јула 1941, признат јој је назив специјалисте хирурга, али је наредбом од 24. септембра те године отпуштена из државне службе. У Бањој Луци је на оснивачкој скупштини Женског покрета изабрана 1. септембра 1935. за члана Надзорног одбора. Током 1937, 1938. 1940. и 1941. била је предавач на санитарским курсевима за добровољне болничарке. Била је члан Лјекарске коморе Врбаске бановине од 15. фебруара 1935. а на скупштини 27. марта 1938. бирања је у Надзорни одбор ове коморе. На почетку рата 1941. илегално је прикупљала у Државној болници у Бањој Луци санитарски материјал и лијекове, који су пребацивани на слободну територију за потребе партизанских јединица. Била је у НОР-у од почетка устанка 1941. Главни задатак био јој је организовати партизански санитет читаве оперативне зоне Босанске Крајине. Одржала је у октобру 1941. у близини Бање Луке два болничка курса. Због непостојања стручног кадра организовала је и курсеве за осposобљавање сеоских дјевојака за болничарке. Организовала је као партизански лекар хирург санитарску службу у IV крајишком одреду и V крајишкој бригади. Поред организације партизанског санитета, обављала је и хирушке интервенције са оскудним инструментима. Радила је и на сузбијању пјегавог тифуса. Према њеним упутствима и упутствима Гојка Аграмовића из Хигијенског завода у Бањој Луци израђивана су бурад за сузбијање ваши. Оперисала је др Младена Стојановића 9. марта 1942. под локалном анестезијом са новокаином. Том приликом, извршила је дебридман ране, одстранила фрагменте, направила парцијални шав тврде мождане опне са дренажом'. Рана је била чиста, а постоперативни ток ишао је без компликација. Радила је као референт санитета Оперативног штаба за Босанску Крајину, управник болнице XI дивизије, лекар и руководилац Санитарског одсека војне болнице V корпуса у Јајцу и референт Санитета Војне области V корпуса НОВЈ. Учествовала је на Другом засједању ЗАВНОБиХ-а у Санском Мосту 30. јуна 1944. и именована је за члана Земаљске комисије за испитивање ратних злочина. Била је и члан Обласног народноослободилачког одбора за Босанску Крајину, затим у 1944. години члан уређивачког одбора часописа Војно-санитарски преглед и једина жена лекар која је у септембру 1944. изабрана у Главни одбор друштва Црвеног крста ДФЈ. Послије рата специјализовала је пластичну хирургију у Енглеској, а потом је радила као војни лекар - хирург, у чину пуковника, на Војномедицинској академији у Београду. Носилац је *Партизанске сјоменице 1941*, *Ордена браћинства и јединства I реда*, *Ордена заслуга за народ II реда*, *Ордена заслуга за народ III реда*, *Ордена партизанске звијезде III реда*, *Ордена за војне заслуге II реда* и *Медаље за храброст*. Умрла је у Београду од карцинома 3. новембра 1956. У знак сјећања на њу једна улица у Бањој Луци од 2016. носи њено име". (Даница Перовић, „Развој санитарске службе у централној Босни 1941–1944. године“, 263; Бојан Стојнић, *н. г.*, 619).

40 Даница Перовић, „Развој санитарске службе у централној Босни 1941–1945. године“, 263.

болнице, у које ће бити смјештени рањени и болесни другови. Зграде и амбуланте морају бити солидно саграђене да могу и преко зиме служити. Просторије да буду довољно простране, освјетљене и зрачне. Зграда мора бити обезбијеђена са довољно здраве воде. Уз сваку болницу /амбуланту/ треба саградити и купатило на начин на који је то могуће. При болници треба да се сагради магацин одн. економат. Све радове око болнице /амбуланте/ треба стално надгледати и по питању просторија споразумјети се са лекаром батаљона⁴¹. Према овој наредби особље болнице било је подијељено на болничко особље за његу рањеника, које су чинили лекар и болничарка или болничар, и помоћно особље, које су чинили комесар болнице, економ и кухар, односно кухарица. Љекари су били дужни извршити преглед рањених и болесних када год су то прилике захтијевале, пружити помоћ на терену, обучавати особље болнице да могу самостално прижати прву помоћ и превијати рањенике, водити рачуна да се санитетски материјал рационално троши, вршити свакодневне визите и пратити развој заразних болести, како би се на вријеме могле предузети потребне мјере. Болничарке су биле задужене за константну бригу о рањеницима, за хигијену рањеника, као и просторија у којима су се налазили, „редовно радити на стерилизацији завоја, указивати помоћ рањеницима на положају“⁴². Број болничарки у болницама се мијењао по потреби. Дужност комесара болнице била је да руководи читавим животом и радом унутар болнице, те да настоји да развије политички рад међу болесницима и особљем, да заједно са лекаром води евиденцију болесних и опорављених, односно отпуштених партизана и да о томе извјештава штаб батаљона, чете и одредског лекара. Комесари су били задужени и за набавку рубља, постељине и намјештаја у болници, у договору са штабом батаљона, а морали су водити и инвентарну књигу болнице. Економ је био задужен за снабдијевање болнице живежним намирницама и за спремање зимнице.⁴³

Један од видова помоћи, и начина на који су жене Козаре биле укључене у ратна дешавања, свакако је рад у санитетској служби. Током прве ратне године учешће жена овога краја у партизанским јединицама није било велико, али већ 1942. године осјетио се знатан прилив жена у партизанске редове. Дио њих узимао је пушку у руке и ратовао заједно са мушкарцима, дио је радио на одржавању веза и преношењу порука из града у Козару и обрнуто, али највећи дио био је ангажован у санитетској служби. Као што је

41 Архива Меморијалног музеја на Мраковици, Штаб II К.Н.О.П. одреда, Наредба о организацији санитетске службе у болницама и амбулантама II К.Н.О.П. Одредба, Ф2/242 .

42 *Исто*.

43 *Исто*.

већ поменуто, већина жена која је радила у партизанским болницама није имала никаквог претходног искуства у таквом раду, па су за њих организовани санитарски курсеви. Велики проблем код одржавања оваквих курсева била је велика неписменост која се посебно односила на жене и то у највећем броју оне из сеоских средина. Велики број њих био је полуписмен, али највећи ипак потпуно неписмен.⁴⁴ За њих је ово значило суочавање са сасвим другачијим начином живота, јер већина њих до тада није напуштала родно мјесто. Суочене са ратним страхотама, храбро прихватају бригу о рањеним и болесним, упоредо учећи читање и писање, као и основе бриге о рањеницима. С обзиром на такве околности ти први курсеви били су оријентисани само на оспособљавање нижег санитарског кадра, док се касније врши и обука за референте санитета одреда, батаљона, главне болничарке болничког одјељења или болнице и сл. Организација санитета није била једноставна, јер је, поред проблема недостатка стручног медицинског кадра, велики проблем био и недостатак медицинског материјала те опреме. Једини медицински материјал којим су болнице располагале најчешће је био хиперманган, антисептички прахак, завој и маказе, али веома често ни овога није било у довољним количинама. Како је терет збрињавања рањеника пао на жене у санитарима, оне су често биле ослоњене на тзв. природну медицину, па су справљале биљне мелеме и чајеве. Мелеме су правиле од свињске масти и љековитог биља које се могло наћи на Козари. Стерилних завоја, такође, није било, па су их жене правиле од старе постелине и пешкира, које би сакупиле по селима, а затим сјекле на траке одређене дужине.⁴⁵

44 „Почетком љета у болницама 1. крајишког одреда одржано је неколико курсева. Са којим проблемима се тада сусретало, казује и дио из извјештаја 1. крајишког одреда, од 25. јула 1942, упућеног Главном санитару Оперативног штаба за Босанску Крајину: „Најболнија тачка су курсеви који морају трајати кратко вријеме, а на те курсеве се шаљу другарице од којих $\frac{3}{4}$ не зна читати и писати, а дотичне другарице морају добро да се спреме. Потребно је дуље вријеме да науче све што треба.„ Тај проблем био је изразито присутан на подручју Босанске Крајине, гдје је попуна болничаркама углавном морала да се врши обуком кроз курсеве сеоских дјевојака, међу којима је велики број био и без основне школе.„; Радосава Благојевић – Сировина, „Тако је ратовала омладина села Пуцари“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 5, Београд: Војноиздавачки завод, 1978, 436. „Многе од нас биле су без основне школе. С тешком муком смо проучавале материјал који је био обавезан за чланове СКОЈ-а“. (Елиезер Катан, „Образовање санитарских кадрова у Народноослободилачком рату 1941–1945.“, *Санитарска служба у Народноослободилачком рату Југославије 1941–1945. Искусства санитарске службе НОА и ПОЈ(ЈА) из четворогодишње Народноослободилачкој рату (1941–1945)*, књ. IV, Београд: 1989, 307).

45 „Спремале смо и одјевне предмете за болнице. Посебно смо се бринуле о томе да се сакупе пешкири који су у болницама кориштени за прављење завоја рањеницима“. (Радосава Благојевић-Сировина, „Тако је ратовала омладина села Пуцари“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 5, Београд: 1978, 442).

Један од најчешће примјењиваних видова стерилизације било је откухавање у води са лугом.⁴⁶ За дезинфекцију се користила ракија. Поред бриге о здравственом стању рањеника и војника, болничарке су упућиване и као пратња рањеницима, али су веома често и саме преносиле рањенике са ложаја до болнице или од једне до друге болнице на Козари.

Жене у борбеним редовима

Свој допринос антифашистичкој борби жене Козаре дале су и као борци са пушком у руци, држећи страже, учествујући у борбама, и преносећи поруке. Учешће жена у партизанским јединицама током 1941. године није било масовно. „Тад су нас позвали у штаб и испитали о свему, гдје смо биле, одакле смо доспјеле ту, шта смо радиле, како нам је било, гдје смо рођене, јесмо ли добровољно дошле у војску, и знамо ли какав напор стоји пред нама. Такорећи, узели су све податке о нашем животу. И ту сам помислила да ја можда и све то сањам, шта се то са мном дешава, гдје сам дошла, да ово није каква варка. Не видим да има другарица“.⁴⁷ У ратним околностима положај жена се увелико промијенио. Од радне снаге потребне искључиво у домаћинствима, жене постају неопходне и као ратна позадина која води рачуна о исхрани војске, о снабдијевању одјећом, постају болничарке, а постепено улазе и у редове бораца. Од прољећа 1942. године забиљежен је масовнији пријем жена у партизанске јединице.⁴⁸

Како су ратне околности наметале потребу ангажовања свих расположивих снага за борбу против непријатеља, а како се упоредо са ратом одвијала и револуција која није могла бити потпуна без промјене положаја жена

46 „Партизански начин ратовања, који је успјешно примјењен у НОБ-и, диктирао је и специфичне услове организације санитета. Због тешких услова који су се огледали у недостатку стручних кадрова, оскудици лијекова, опреме и објеката, ова се служба често заснивала на импровизацијама“.; Вукосва Буразор, необјављен спис. „Тад се веш откухавао у лугу. Пепелом се све добро прало, коса, посуђе, рубине, све што је било потребно опрати. То је био сељачки начин прања. Тако су прали од давнина наши стари, па и ми, партизани, служили смо се овом методом. Како било да било, само кад се коса опере лукшијом, уш није могла остати жива. Тако се одржавала хигијена у болницама. Све је прано и откухавано у пепелу“ (Мишо Гашић, „Организација санитета на Козари у НОБ-у“, 459).

47 Вукосава Буразор, 5.3.1923 – април 1997, необјављена биографија.

48 „У јединицама козарских партизана у ово вријеме налазио се и један број жена. Поједини мушкарци и жене, нарочито старији, на селу, нису могли да схвате улогу жена у партизанским јединицама. Многи су постављали питање како оне могу да науче да рукују оружјем, како да га употребе у борби, како да га носе у борби и напорним маршевима итд.“ (Борко О. Арсенић, Ђуро П. Милиновић, *Пламен њог Козаром*, Сарајево: 1969).

у друштву, оне постепено постају прихваћене и као борци.⁴⁹ Пред почетак њемачко-хрватске офанзиве на Козару, почетком јуна 1942. године, Други крајишки народноослободилачки партизански одред „Младен Стојановић“ имао је у своме саставу 5 батаљона са око 3.500 бораца.⁵⁰ Сигурно је да броју од 3.500 бораца треба додати и још око 340 жена бораца које су у 1941. години, а нарочито у првој половини 1942. године, ступиле у Други крајишки народноослободилачки партизански одред „Младен Стојановић“. Највише их је ступило у јединице одреда за вријеме непријатељске офанзиве на Козару. Жене борци биле су болничарке у болницама, у четама и батаљонима, борци на положајима и на одговорним илегалним и партијским задацима, у организацијама и руководством СКОЈ-а, као и Антифашистичког фронта жена. Све су то биле млађе жене, а у највећем броју омладинке.⁵¹

Ових 590 жена бораца, чији број засигурно није потпун, сачињавало је, поред постојећих пет, још један батаљон бораца Другог крајишког одреда „Младен Стојановић“. Оне су биле распоређене на читавом подручју Козаре, по свим јединицама одреда, у болницама, на илегалним задацима, у партијским, скојевским и организацијама Антифашистичког фронта жена. Највише их је било на борбеним положајима у опкољеној Козари лета 1942. године на изношењу и спасавању рањеника. Многе су на овим задацима оставиле своје животе дијелећи судбину рањеника на Козари. Реално је закључити да је Други крајишки одред, иако не формацијски, у свом саставу имао шест батаљона. Шести је био батаљон жена и омладинки бораца.⁵²

49 „Жене се боре данас раме уз раме са мушкарцима за слободу народа Југославије, против звјерских окупаторских освајача и против њихових домаћих слугу. Оне се боре за слободу и независност својих народа, оне се боре против фашистичких система, система средњовјековног ропства, какво постоји у Њемачкој. Оне се боре за независност својих народа, а то је саставни дио велике борбе за њихову равноправност. (...) Кћери наших народа стале су у прве редове народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије. (...) Наше жене, наше кћери, мајке, учествују с пушком у руци у Народноослободилачкој борби. Ја се поносим што стојим на челу армије у којој има огроман број жена. Ја могу казати да су жене у овој борби по свом хероизму, по својој издржљивости, биле и јесу на првом мјесту и у првим редовима, и нашим народима Југославије чини част што имају такве кћери“. (Јосип Броз Тито, „Говор на 1. земаљској конференцији Антифашистичког фронта жена“, *Жене Босне и Херцеговине у Народноослободилачкој борби 1941–1945. године*, сјећања учесника, Сарајево: 1977).

50 D. Ćurguz, M. Vignjević, *н. г.*, 604; Mirko Pečić, Dragutin Ćurguz, *Bitka na Kozari*, Prijedor: 1976, 87.

51 *Исџо*, 604–616, *Kozara*, књига 1–6, VIZ, Beograd: 1971, 1978; Milorad Gončin, Stevo Rauš, *Prva krajiška udarna brigada*, Beograd: 1981; Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *н. г.*; *Spisak poginulih boraca na Kozari*, Prijedor: 1975; Допуњено од стране аутора на основу усмених казивања жена бораца; Допуњено, такође, и од стране аутора овог рада (2022. године) новим именима жена бораца.

52 D. Ćurguz, M. Vignjević, *н. г.*, 617.

Велики број жена изгубиле су живот као борци у партизанским јединицама. На Меморијалном зиду на Мраковици, међу именима погинулих бораца, уписана су и имена 384 жене са подручја Козаре, погинуле у партизанским радовима као борци: њих 13 из Бање Луке, 136 из Козарске Дубице, 99 из Градишке, 14 из Лакташа, 26 из Новог Града, 7 из Српца и 89 из Приједора.⁵³

Закључак

Значајно и многоструко учешће жена у НОР-у једна је од битних карактеристика партизанског покрета. Оне су се постепено ослобађале наслеђа прошлости, прилагођавале, и раме уз раме јуначки бориле са својим саборцима. Уочи самог устанка, 1941. године, када су отпочела убијања, када окупатор и усташе пријете истребљењем, и не само да пријете него и практично спроводе свој наум уништења српског народа, у женама сазријева једно схватање, једно реално поимање датог тренутка као општег и великог зла, неизбјежног и све извјеснијег. Успостављањем НДХ, 10. априла 1941. године, српски народ је стављен ван закона и осуђен на истребљење. Жене, којима је до јуче живот био обичан и нормалан, а који наједном постаје изокренут, недопуштен, угрожен од стране оних са којима су живјеле до јуче у миру, притиснуте црним слутњама, траже излаз. У времену када је голи живот био обезвријеђен до апсурда, и када људе без разлога убијају по сокацима, баштама, праговима кућа, жена по инстинкту мајке, супруге, сестре осјећа долазак великог зла. Хтјела то или не – мијења се. Она се одвојила од кућног прага, од преслице, огњишта и колијевке и с мушкарцима кренула неиспитаним ратним стазама, новим, непознатим обавезама и улогама које ће је стићи, али и страшним патњама и страдањима, губећи своје најмилије. Како ће вријеме показати, њихов допринос ће бити огроман, посебно након офанзиве на Козару, када поткозарска села буду потпуно опустошена, без мушкараца, посебно у јесен 1942. и у прољеће 1943. године.

53 Меморијални музеј на Мраковици, Списак погинулих бораца уписаних на Меморијални зид.

Contribution of Women to the People's Liberation Struggle

Summary

This paper outlines the contribution of women from Kozara and Potkozarje region to the People's Liberation Struggle (NOB) with the aim of covering different aspects of their involvement in the struggle. They started their struggle with illegal activities, then they gradually joined the partisan units as nurses and soon took active role in combats. In addition to this, the paper deals with the position of women within the framework of family and society, both the one in which they were born, and the other that was just being created, following their gradual change.

At the time when bare life was devalued to the point of absurdity, and when people were arbitrarily killed in the alleys, gardens, at the thresholds - women, following their instinct of a mother, wife, sister, felt the arrival of great evil. Whether they liked it or not, they were changed. They left their threshold, spindle, hearth, cradle and joined men along the unknown war paths, new obligations and roles, but also terrible suffering, losing her loved ones and her children. The time will show that their contribution was immense, especially after the attack on Kozara when Kozara villages were completely ravaged, in autumn 1942 and spring 1943.

Извори:

Меморијални музеј на Мраковици

Електронски извори:

<https://nevenkapetric.org/wp-content/uploads/2011/12/1-zvijezde-smo-dosezali->

https://fedora.unibl.org/fedora/get/o:2218/bdef:Content/get_1.pdf

Литература:

Арсенић О. Борко, Ђуро П. Милиновић, *Пламен њод Козаром*, Сарајево: 1969.

Батоз-Мијић Бора, „Са рањеницима у партизанским болницама на Козари лета и јесени 1942“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 4, Београд: 1978.

Благојевић-Сировина Радосава, „Тако је ратовала омладина села Пуцари“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 5, Београд: 1978.

- Боројевић Љубомир, Душан Самарџија, Раде Башић, *Пеша козарачка бригада*, Београд: 1973.
- Броз Тито Јосип, „Говор на 1. земаљској конференцији Антифашистичког фронта жена“, *Жене Босне и Херцеговине у Народноослободилачкој борби 1941–1945. године, сјећања учесника*, Сарајево: 1977.
- Врањеш Лазарка, „Не, не бојим те се!“ , *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 4, Београд: 1978.
- Гашић Мишо, „Организација санитета на Козари у НОБ-у“, *Козара у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији (1941–1945), радови са научној скупи одржаној на Козари (Мраковица) 1977*, Приједор: 1980.
- Гонџин Милорад, Stevo Rauš, *Prva krajiška udarna brigada*, Београд: 1981.
- Катан Елиезер, „Образовање санитарских кадрова у Народноослободилачком рату 1941–1945.“, *Санитарска служба у Народноослободилачком рату Југославије 1941–1945*. Искуства санитарске службе НОА и ПОЈ(ЈА) из четворогодишњег Народноослободилачког рата (1941–1945), књ. IV, Београд: 1989.
- Ковачевић Јово, „Преглед територијалних болница народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, 1941–1945“, *Санитарска служба у Народноослободилачком рату Југославије 1941–1945*. Искуства санитарске службе НОА и ПОЈ(ЈА) из четворогодишњег Народноослободилачког рата (1941–1945), књ. IV, Београд: 1989.
- Козара у НОР-у*, Редакција, Београд, I, II, III 1971, IV, V, VI 1978.
- Милиновић Ђуро, Драго Карасијевић, *Једанаеста крајишка НОУ бригада*, Босанска Градишка: 1982.
- Настајак и развој санитарске службе у оружаним снагама народноослободилачкој покрета у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Хрватској и Македонији*, књ. II, Београд: 1989.
- Пекић Мирко, Dragutin Ćurguz, *Bitka na Kozari*, Prijedor: 1976.
- Перовић Даница, „Развој санитарске службе у централној Босни 1941–1944. године“, *Жене Босне и Херцеговине у Народноослободилачкој борби 1941–1945. године, сјећања учесника*, Сарајево: 1977.
- Радић Јованка, „У партизанским болницама на Козари и у Подгрмечу“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 5, Београд: 1978.
- Романо Јаша, „Преглед лекара, фармацеута, студената медицине и фармације, учесника НОР-а и погинулих у рату, учешће и допринос болничарки у НОА и ПОЈ 1941–1945“, *Санитарска служба у Народноослободилачком рату Југославије 1941–1945, Искуства санитарске службе снага НОА и ПОЈ(ЈА) из*

четворогодишњеї Народноослободилачкої рати 1941–1945, књ. IV, Београд: 1989.

Рончевић Никола, „Са рањеницима у обручу“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 3, Београд: 1971.

Споменица Прве крајишке народноослободилачке ударне пролетерске бригаде, Зборник радова у издању Одбор за писање и издавање едиције „Прва крајишка ударна пролетерска бригада“, Београд: 1985.

Стојнић Бојан, *Историја здравства у Босанској Крајини (1918-1941)*, докторска дисертација, Универзитет у Бањој Луци, Бања Лука: 2022.

Ćurguz Dragutin, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor: 1982.

Шалек Иво, „Санитетска служба 11. крајишке НОУ козарске бригаде 1943. године“, *Козара у Народноослободилачком рату: Зайиси и сјећања*, књ. 6, Београд: 1978.